

בין פיקוח לתמיכה: על מקומם של עובדות ועובדים סוציאליים בין המדינה ובין משפחות במצבי עוני והדרה

ליאור בירגר*

הספר דלתיים סגורות לרווחה עוסק בהתערבות המדינה בחייהן של אימהות בכלל ושל אימהות החיות בעוני ובהדרה חברתית בפרט. הספר מציג נקודת מבט ביקורתית ופמיניסטית ושוטח הסברים פוליטיים, מעמדיים ומגדריים למה שהוא מכנה היד המכוונת שמאחורי מדיניות ההשמה החוץ-ביתית. מדיניות זו כוללת השמת ילדים ובני נוער, ששירותי הרווחה מגדירים אותם כמי שנמצאים במצבי סיכון, במסגרת של אומנה או פנימייה. הספר מצביע על קשרים גלויים וסמויים בין מערכות המדינה השונות, ובראשן רשויות הרווחה והמשפט, אולם עיקר הביקורת בו מופנית כלפי משרד הרווחה וכלפי עובדות ועובדים סוציאליים, אשר לדברי הספר הם מבקשים לשמר את כוחם באמצעות דיכוי נשים מהשוליים החברתיים-כלכליים.

הספר מתבסס על מחקרה ועבודתה הציבורית הענפה של אסתר הרצוג, הנפרשים לאורך כשלושה עשורים, ומסתמך על אינספור תיאורי מקרה, מכתבים, פרוטוקולים של דיונים בכנסת ובבתי משפט, כתבות עיתונות וכן מחקרים אקדמיים. הוא נחלק לשלושה פרקים. השניים הראשונים שוטחים את ההסברים לתופעה ואת ביטוייה בפועל, ומשלבם בין תיאורי מקרה להסברים תיאורטיים. פרקים אלו מציגים מכתבים באורך מלא ומביאים הפניות החוזרות על עצמן – אלה עלולים להעמיס מידע על הקורא. כמו כן, חסר ניתוח של המצב כיום: מרבית המאורעות והמחקרים המוזכרים בספר התרחשו בשנות התשעים. בפרק השלישי מובא תיאור נרטיבי בגוף ראשון מתוך יומנה של בתיה סעדה ז"ל, אם חד-הורית שבנה הוצא מחזקתה. הספר מציג כי מלחמתה של המערכת באם הוא ניסיון נקם בתגובה לפרסום שלילי בתקשורת, שאליו פנתה האם בצר לה. תיאור זיכרונותיה, המוצג ללא עריכה, מגולל סיפור כמעט בלתי נתפס על אי-צדק, שחיתות ואלימות שמופעלת כלפי אזרחית מצד אנשים בעמדות ציבור.

נקודת מבט חשובה הנעדרת מן הספר, ועליה אבקש להרחיב, היא זו של העובדות והעובדים הסוציאליים במערכות הגנת הילד, המיישמים בפועל את מדיניות הרווחה. זוהי כנראה בחירה מודעת, שכן הספר מבקש להשמיע את קולן של האימהות שסבלו מדיכוי ולא את קולם של מי שנתפסים כאחראים לדיכוי זה. אולם מכיוון שהעובדים הסוציאליים משמשים כמתווכים בין המדינה למשפחה, הדיון בנושא נותר חלקי ללא נקודת מבט ומיקומה בהקשר של המדיניות הישראלית. העובדים הסוציאליים במערכת הרווחה מתוארים בספר בהכללה ככוחניים (עמ' 17) וכמי שמשתמשים בשיח פרופסיונלי, הכולל מונחים כמו "מסוגלות הורית", כדי להפקיע ילדים מחזקתן של נשים במצבי שוליות מתוך רצון לשמור על הסטטוס המקצועי שלהם (עמ' 48). המחברת מציינת כי היא מתקשה

* ליאור בירגר, פוסט-דוקטורנטית בבית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת תל אביב

למצוא הסבר לפער שבין מחויבותם של אנשי ונשות טיפול לערכים כמו צדק ובין הכוח שהם מפעילים כלפי אנשים במצוקה (ראו למשל עמ' 17, 73). אני מציעה להתבונן בשתי רמות בעבודתם – זו המבנית וזו האישית – וכן בהתפתחויות שחלו בתחום מאז התרחשו המאורעות המתוארים בספר, שיוכלו לתרום להבנת הפער הזה.

ראשית, היחסים בישראל בין עובדים סוציאליים ללקוחותיהם מתעצבים על רקע מדיניות חברתית ניאור-ליברלית, הפרטת מערכת הרווחה וצמצום תקציבי. על רקע השיח הניאור-ליברלי השולט במערכת הרווחה הציבורית, המאופיין בהסתמכות על תפיסה של "מומחיות", מתעצמים ומתוגמלים לא פעם יחסים פטרנליסטיים בין "מסייע" ל"נתמך" (תימור-שלוין, 2020). לכך יש להוסיף את תנאי העסקתם של העובדים הסוציאליים, המחסור בכוח האדם, שחיקת השכר ועומס התיקים המוטל על כל עובדת. הספר מתייחס לטיעונים אלו בביטול, אולם תהליכים שתפניים ודמוקרטיים מצריכים לא רק מצפן מוסרי אלא גם זמן ופניות.

תפיסה הדוגלת בצמצום יחסי הכוח בין העובד ובין הפונים לשירותיו משויכת לעבודה הסוציאלית הביקורתית שהתפתחה בשנות התשעים. הגישה רואה במצבי דיכוי תולדה של תהליכים חברתיים, ומבקרת את הסתמכות היתר על תפיסת הידע ה"אובייקטיבי" (ראו למשל קרומר-נבו ואחרים, 2020). כך, הבנת הכוח שמפעילים עובדים סוציאליים תכלול התבוננות אל מעבר לטיעונים אישיים ("הם מרוויחים מכך, הם מתנשאים"), אל ניתוח המציאות החברתית-פוליטית. בישראל התפתחו בעשור האחרון גישות ביקורתיות גם בתחום רווחת הילד. אחת מהן היא הגישה מודעת ההקשר, המציעה לראות מושגים כמו סיכון וטובת הילד כנטועים בהקשרים חברתיים-תרבותיים-פוליטיים רחבים – כפי שמתבטא למשל בפערים באופן שבו קהילות וקבוצות מיעוט שונות בישראל תופסות את גורמי הסיכון לילדים (רואר-סטריאר ונדן, 2021). גישה נוספת היא עבודה סוציאלית מודעת עוני (קרומר-נבו, 2015), הרואה בעוני הפרה של זכויות אדם וקוראת לעובדים סוציאליים לכונן יחסים בלתי היררכיים ולהתייבב לצד משפחות בעוני, כולל בתחום הגנת הילד.

ברמה האישית, העבודה הסוציאלית הביקורתית דוגלת ברפלקציה ביקורתית, דהיינו בהתבוננות מעמיקה בהנחות היסוד, בהטיות ובסטריאוטיפים של העובד ובחיבור בינם ובין מבני כוח חברתיים. גם מחברת הספר עורכת רפלקציה עצמית ובוחנת את התנסותה כיועצת וכפקידה במוסדות חברתיים. היא כותבת: "המעורבות האישית שלי זימנה לי חוויות ונקודות ראות [...] בהתייחס להשחתה הכרוכה בכוח ושליטה [...] ובהשפעת הכוח של הארגון השואב את הפרט לתוכו" (עמ' 72). רפלקציה זו אמנם מופיעה רק פעם אחת לאורך הספר, אולם ראוי להתעכב עליה מכיוון שהיא משקפת הכרה בקושי ליישם עקרונות שוויון והדדיות ביחסים שבין מסייעת לנתמכת במסגרת ארגונית היררכית המתווה תפקידים מוגדרים: האחת היא בעלת הידע, והאחרת היא מי שפונה אליה כדי להסתייע בה. התבוננות פנימה, אל המניעים המובילים את העובדת לפעול מתוך עמדה של כוח, מצריכה לא רק זמינות פיזית ונפשית של העובדת אלא גם תמיכה מוסדית בדמות הדרכה וליווי, ואלה נעדרים לא פעם משירותי הרווחה. קושי נוסף הוא החרדה המתעוררת בקרב העובדות כשהן נתקלות במצבים שלתפיסתן הם מצבי סיכון לילדים; חרדה זו מעוררת לא פעם רצון "להכחיד" את הסיכון. מתוך תחושת האחריות עלולה העובדת לייצר קשר בעל אופי מפקח ולמנוע אפשרות לתקשורת "בגובה העיניים" עם ההורה (סער-הימן, 2020).

כך, בלי להמעיט באחריותן של עובדות סוציאליות, ההכרה בהקשרים המבניים והרגשיים המעצבים את התערבותן בקרב משפחות וילדים מוסיפה מורכבות לתמונה החד-ממדית המצטיירת בספר.

לסיכום, ספר זה מתאר את הכוח המופעל כלפי אימהות במקרים של הוצאת ילדים מבתיים וממחיש את הסיכון שבהסתמכות בלעדית על מושגים מקצועיים שמייצרים פתולוגיה. הוא כתוב בשפה נגישה וידידותית ומצליח להעביר את המסר בבהירות לקורא. מקריאתו יוכלו להיתרם העוסקים בממשק שבין המדינה, המשפחות (בעיקר אימהות) והילדים – סטודנטים, חוקרות, נשות שטח ופעילים חברתיים. עם זאת, בהיעדר ניתוח של נקודות מבט נוספות כמו זו של העובדים הסוציאליים, התיקון הנדרש של העוולות במערכת הרווחה עלול להישאר מוגבל.

מקורות

סער-הימן, יובל. (2020). עבודה סוציאלית מודעת-עוני במערכת הגנת הילד: לתרגם מתחים לפרקטיקה. בתוך מיכל קרומר-נבו, רוני סטריאר ועידית וייס-גל (עורכים), ביקורת בפעולה: פרקטיקות ביקורתיות בשדה החברתי בישראל (עמ' 69-104). רסלינג.

קרומר-נבו, מיכל. (2015). עבודה סוציאלית מודעת-עוני: פרדיגמה חדשה לפרקטיקה עם משפחות בעוני. *חברה ורווחה, לה(3)*, 301-321.

קרומר-נבו, מיכל, רוני סטריאר ועידית וייס-גל. (2020). ביקורת בפעולה: פרקטיקות ביקורתיות בשדה החברתי בישראל. רסלינג.

רואר-סטריאר, דורית, ויוחאי נדן. (2021). ילדים בסיכון: בחינת מיתוסים לאור גישה מודעת-הקשר. *בטחון סוציאלי* 115, 19-39.

תימור-שליוין, שחר. (2020). מרחב מבוקר: פרקטיקות ביקורתיות במחלקות לשירותים חברתיים. בתוך מיכל קרומר-נבו, רוני סטריאר ועידית וייס-גל (עורכים), ביקורת בפעולה: פרקטיקות ביקורתיות בשדה החברתי בישראל (עמ' 149-194). רסלינג.